

Доситејев врт
Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”

Издавач
Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Главни уредник
Драгана Грбић

Уредништво
Исидора Бјелаковић
Душан Иванић
Ненад Нинковић
Милица Ђуковић (секретар Уредништва)

Персида Лазаревић Ди Ђакомо
(Persida Lazarević Di Giacomo),
Марија Рита Лето (Maria Rita Leto)
Моника Фин (Monica Fin)
Роберт Ходел (Robert Hodel)

Рецензенти
Надежда Александрова
Горан Васин
Владан Гавриловић
Радослав Ераковић
Милена Зорић Латовљев
Јелена Илић Мандић
Јелена Марићевић Балаћ
Ана Мацановић
Ненад Николић
Исидора Точанац

Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић” *Доситејејев врш*
се издаје уз финансијску подршку Министарства културе
Републике Србије.

Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Доситејев врт

Годишњак

Задужбине „Доситеј Обрадовић”

Година XII

Број 12

Београд 2024

Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Dositej's Garden

Annual
of The “Dositej Obradović”
Endowment

Vol. XII

Nº 12

Belgrade 2024

САДРЖАЈ

ВЕК СВЕЛОСТИ

Студије и огледи

Илија Марић	
О ПОЧЕТКУ СРПСКЕ ФИЛОСОФИЈЕ: ДОСИТЕЈ И КУЈУНЦИЋ	17
Harald Heppner	
DER VORTEIL DER PERIPHEREN LAGE. DIE STADT BELGRAD IM LANGEN 18. JAHRHUNDERT.	35
Урош З. Ђурковић	
НЕКИ АСПЕКТИ ОБРАЗОВНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЉУБАВИ У ДЕЛИМА АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА.	53
Јелена Д. Апостоловић	
ДОСИТЕЈ, СЕКЕРЕШ И МУШКАТИРОВИЋ ИЗМЕЂУ КЊИЖЕВНОСТИ И ЗБИЉЕ: Интертекстуална анализа Павићеве приповетке „Анђео са наочарима”	73
Раја Заимова	
ОРИЈЕНТАЛНИ ЕГЗОТИЗАМ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА (СЛУЧАЈ ХИЉАДУ И ЈЕДНЕ НОЋИ)	85

ПРОСВЕТИТЕЉСКИ РАЗГОВОРИ

НА ПОЛЗУ И УВЕСЕЛЕНИЈЕ

ОКРУГЛИ СТО

„Одговор(и) на питања: Шта је просвећеност и шта значи просвећивати (данас)?”

Драгана А. Грбић	
„ОДГОВОР(И) НА ПИТАЊА: ШТА ЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТ И ШТА ЗНАЧИ ПРОСВЕЋИВАТИ (ДАНАС)?”	103
Данило Н. Баста	
ДИПТИХ НЕМАЧКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА.	111
Мозес Менделсон	
О ПИТАЊУ: ШТА ЗНАЧИ ПРОСВЕЋИВАТИ?	113
Имануел Кант	
ОДГОВОР НА ПИТАЊЕ: ШТА ЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТ?	119

Предраг М. Крстић	
НЕМАЧКО ПРИКЉУЧЕНИЈЕ ПРОСВЕЋЕНОСТИ:	
КАНТ И ДРУШТВО СРЕДЕ	127
Ненад Николић	
ИСТОРИЈСКА И ПРОСВЕЋЕНОСТ ДАНАС: ДВЕ ПОЛИТИКЕ	147

РИЗНИЦА

Прилози

Илија Марић	
ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА ТИХОМИРА ОСТОЈИЋА	165
Марко Кричка	
СРПСКО ДРУШТВО У ДАЛМАЦИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ	
18. ВЕКА	171
Радован Сремац	
ДЕМОГРАФСКО КРЕТАЊЕ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА	
У ШИДУ ТОКОМ 18. ВЕКА	197
Андреа П. Стоиљковић	
РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА И КЊИШКИХ РЕЧИ У ДРАМИ	
ФЕРНАНДО И ЈАРИКА ЈОАКИМА ВУЈИЋА	215
Емилија А. Поповић	
РЕЧНИК СЛАВЕНИЗАМА И КЊИШКИХ РЕЧИ У ЖЕНИДБИ И	
УДАДБИ И РОДОЉУПЦИМА ЈОВАНА СТЕРИЈЕ ПОПОВИЋА	271

КЊИЖЕВНИ САЛОН „КОД ДОСИТЕЈА”

Драгана Б. Вукићевић	
УВОД У РАЗГОВОР О КЊИЗИ ДРАГАНА СИМЕУНОВИЋА	
ПОЛИТИЧКА МИСАО НОВОВЕКОВНИХ СРПСКИХ	
ПРОСВЕТИТЕЉА (Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 2022) .	299
Славко Гордић	
УНИВЕРЗАЛНО И НАЦИОНАЛНО У МИШЉЕЊУ И ДЕЛАЊУ	
СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА	301
Марко Недић	
ПОЛИТИЧКА МИСАО СРПСКИХ КЊИЖЕВНИКА	309
Радомир Путник	
ПОВОДОМ КЊИГЕ ПОЛИТИЧКА МИСАО НОВОВЕКОВНИХ	
СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА	317

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ Прикази

Татјана Јовићевић

О „ДОСИТЕЈЕВИМ ФИЛОЗОФИЈАМА”, ИЗ ЈУЧЕРАШЊИЦЕ
ЗА (ДА)НАС

(Пера А. Илић, *Досићеј Обрадовић као филозоф просветитељства*.
Прилог историји српске филозофије и филологије у осамнаестом и
деветнаестом веку, Београд: Досије студио, 2023, с. 146). 325

Јелена Ђ. Марићевић Балаћ

TENE BROSO ЧИТАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ 18. И 19. ВЕКА

(Радослав Ераковић, *Осећајност и разум (есеји о српској
књижевности XVIII и XIX века)*, Нови Сад: Матица српска,
2024, с. 221). 337

Ленка С. Настасић

СТРАНОЉУБИВА ПРОЗА

(Даница Трифуњагић, *Имагинарна Европа у српској
документарно-уметничкој прози 18. и првих деценија 19. века*,
Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија, 2023, с. 331) . . . 343

Андреа П. Стоиљковић

О ПРВОЈ ШТАМПАНОЈ ЗБИРЦИ СРПСКИХ НАРОДНИХ
УМОТВОРИНА

(Јован Мушкатировић, *Причће илићи по простиому пословице
шемже сеншениције илићи реченија* (1807, друго издање),
прир. Милена Зорић. Нови Сад: Матица српска, 2022, с. 374) 349

Драгана М. Милић

СЛИКА СРБИЈЕ У НЕМАЧКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА 18. ВЕКА

(Милош Ђорђевић, *Немачки поглед на Србију у 18. веку*, Ниш:
Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2023, с. 216). 357

Атила И. Фајфер

СЛОБОДНИ КРАЉЕВСКИ СОМБОР

(Милан Степановић, *Визија слободе. Елибертација Сомбора
1745-1749*, Сомбор : Историјски архив – Удружење грађана
«Норма», 2023, с. 223) 363

Алекса М. Поповић

ГРАД У ПРОМЕНАМА – ПРОМЕНЕ У ГРАДОВИМА XVIII века
(Mathias Beer, Harald Heppner, Ulrike Tischler-Hofer, (Hrsg.), *Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert / Towns in Change. The Danube-Carpathian area in the long 18th century*); Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte / Vol. 13; Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde - Steiermärkische Landesregierung – Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa – Berlin – Bruxelles – Lausanne – New York – Oxford: „Peter Lang”, 2023, S.456). 371

НАГРАДА „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

ОДЛУКА ЖИРИЈА 387

Весна Крчмар, Зоран Т. Јовановић

ПРИЛОГ О РАДОМИРУ ПУТНИКУ 389

Радомир Путник

АФОРИЗАМ У ДОСИТЕЈА

И АЛЕКСАНДРА ПОПОВИЋА 399

Марија Вучетић, Вероника Станић

ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ”

У 2023. ГОДИНИ. 407

НАГРАДА „ДОСИТЕЈЕВО ЗЛАТНО ПЕРО” (2024)

Образложење жирија 419

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА. 427

ANNUAL OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT CONTENT

Age of Enlightenment STUDIES

Ilija Marić ON THE BEGINNING OF SERBIAN PHILOSOPHY: DOSITEJ AND KUJUNDŽIĆ.....	17
Harald Heppner DER VORTEIL DER PERIPHEREN LAGE. DIE STADT BELGRAD IM LANGEN 18. JAHRHUNDERT	35
Uroš Z. Đurković SOME ASPECTS OF THE EDUCATIONAL DIMENSION OF LOVE IN THE WORKS OF ATANASIJE STOJKOVIĆ	53
Jelena Apostolović DOSITEJ, SEKEREŠ, AND MUŠKATIROVIĆ BETWEEN LITERATURE AND REALITY: INTERTEXTUAL ANALYSIS OF PAVIĆ'S SHORT STORY “ANGEL WITH GLASSES”	73
Raja Zaimova ORIENTAL EXOTICISM BETWEEN EAST AND WEST (THE CASE OF <i>1001 NIGHTS</i>)	85

ENLIGHTENED SALON CONVERSATIONS FOR AMUSEMENT AND GOOD

Round-Table Discussion “ANSWERING THE QUESTION(S): WHAT IS ENLIGHTENMENT” AND WHAT DOES IT MEAN TO ENLIGHTEN (TODAY)

Dragana Grbić “ANSWERING THE QUESTION(S): WHAT IS ENLIGHTENMENT” AND WHAT DOES IT MEAN TO ENLIGHTEN (TODAY)	103
Danilo N. Basta DIPTYCH OF GERMAN ENLIGHTENMENT	111
Moses Mendelssohn ON THE QUESTION: WHAT IS ENLIGHTENMENT?	113
Immanuel Kant AN ANSWER TO THE QUESTION: WHAT IS ENLIGHTENMENT? ...	119

Predrag M. Krstić	
THE GERMAN ENLIGHTENMENT EVENT: KANT AND THE WEDNESDAY SOCIETY	127
Nenad Nikolić	
HISTORICAL AND ENLIGHTENMENT TODAY: TWO POLITICS	147

Treasury CONTRIBUTIONS

Ilija Marić	
THE DOCTORAL DISSERTATION OF TIHOMIR OSTOJIĆ	165
Marko Krička	
THE SERBIAN SOCIETY IN DALMATIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY.....	171
Radovan Sremac	
DEMOGRAPHIC TRENDS OF THE SERBIAN POPULATION IN ŠID DURING THE 18 th CENTURY	197
Andrea P. Stoilković	
DICTIONARY OF SLAVISMS AND LITERARY TERMS IN THE PLAY <i>FERNANDO AND JARIKA</i> BY JOAKIM VUJIĆ.....	215
Emilija A. Popović	
DICTIONARY OF SLAVISMS AND LITERARY TERMS IN THE PLAYS <i>MARRIAGE AND WEDDING</i> AND <i>THE PATRIOTS</i> BY JOVAN STERIJA POPOVIĆ	271

LITERARY SALON “AT DOSITEJ”

Dragana B. Vukićević	
CONVERSATION ABOUT THE BOOK OF DRAGAN SIMEUNOVIĆ <i>POLITICAL THOUGHT OF MODERN SERBIAN ENLIGHTENERS</i> (Belgrade: <i>The Endowment “Dositej Obradović”</i> , 2023)	299
Slavko Gordić	
UNIVERSAL AND NATIONAL IN THE THINKING AND ACTIONS OF SERBIAN ENLIGHTENERS	301
Marko Nedić	
POLITICAL THOUGHT OF SERBIAN WRITERS	309
Radomir Putnik	
ON THE BOOK <i>Political Thought of Modern Serbian Enlighteners</i>	317

REVIEWS

Dositej's Readers

- Tatjana Jovičević
ON DOSITEJ'S PHILOSOPHIES, FROM THE PAST FOR US TODAY
(Pera A. Ilić, *Dositej Obradović kao filozof prosvetiteljstva. Prilog istoriji srpske filozofije i filologije u devetnaetom veku*, Belgrade: Dosije studio, 2023, p. 146) 325
- Jelena Đ. Marićević Balac
TENEBROSO READING OF 18TH AND 19TH CENTURY SERBIAN LITERATURE
(Radoslav Eraković, *Osećajnost i razum (eseji o književnosti XVIII i XIX veka)*, Novi Sad: Matica srpska, 2024, p. 221) 337
- Lenka S. Nastasić
THE PROSE FONDS OF THE FOREIGN (Danica Trifunjagić, *Imaginarna Evropa u srpskoj dokumentarno-umetničkoj prozi 18. i prvih decenija 19. veka*, Novi Sad: Naučno udruženje za razvoj srpskih studija, 2023, p. 331)..... 343
- Andrea P. Stoilković
ABOUT THE FIRST PRINTED COLLECTION OF SERBIAN FOLKS PROVERBS
Jovan Muškatirović, *Stories, or Simply Proverbs, Hence Sentences or Statements* (1807, Second Edition) Ed. Milena Zorić, Novi Sad: Matica srpska, 2022, p. 374) 349
- Dragana M. Milić
THE IMAGE OF SERBIA IN GERMAN PUBLICATIONS OF THE 18TH CENTURY
(Miloš Đorđević, *Nemački pogledi na Srbiju u 18. veku*, Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2023, p. 216)..... 357
- Attila I. Pfeiffer
FREE ROYAL SOMBOR
(Milan Stepanović, *Vizija Slobode. Elibertacija Sombora 1745–1749*, Sombor: Istorijski arhiv, Udruženje građana „Norma”, 2023, p. 223) .. 363

Aleksa M. Popović

THE CITY IN CHANGE – CHANGES IN CITIES OF THE
18th CENTURY

(Mathias Beer, Harald Heppner, Ulrike Tischler-Hofer, (Hrsg.), *Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert / Towns in Change. The Danube-Carpathian area in the long 18th century*,); Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte / Vol. 13; Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde – Steiermärkische Landesregierung – Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa – Berlin – Bruxelles – Lausanne – New York – Oxford: „Peter Lang“, 2023, S.456). 371

“DOSITEJ OBRADOVIĆ” LIFETIME ACHIEVEMENT AWARD

THE JURY'S DECISION 387

Vesna Krčmar, Zoran T. Jovanović

THE PORTRAIT OF RADOMIR PUTNIK 389

Radomir Putnik

APHORISMS IN DOSITEJ'S AND ALEKSANDAR POPOVIĆ'S WORKS . . 399

Veronika Stanić, Marija Vučetić

CHRONICLE OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT 407

THE AWARD “DOSITEJ'S GOLDEN PEN”

THE JURY'S DECISION 419

INSTRUCTIONS TO AUTHORS 427

УДК 821.163.41.09 Стојковић А.
Оригинални научни рад
Примљен: 14. 09. 2024.
Прихваћен: 04. 10. 2024.

Урош З. Ђурковић*
Институт за српску културу
Приштина–Лепосавић
ORCID: 0000-0003-2995-2833

НЕКИ АСПЕКТИ ОБРАЗОВНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЛЈУБАВИ У ДЕЛИМА АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА**

У раду се, кроз репрезентативне примере књижевног опуса Атанасија Стојковића, разматрају присуство и значај еротолошких мотива. Након ситуирања Стојковића у шири епохални контекст просветитељства и повезивања са сентиментализмом, интерпретативна пажња се усмерава према делима *Кандор*, *Фисика* и *Аристид* и *Нашалија*. Осим што се образовна димензија љубави показује као преовлађујућа за сва три наведена дела, указује се и на изразити значај имагинирања природе за Стојковићево дело. Напоследку, нуди се сажет преглед видова присуства љубави у Стојковићевом опусу, који подразумева како њен теолошки, тако и друштвени и дидактички вид.

Кључне речи: Атанасије Стојковић, просветитељство, сентиментализам, *Кандор*, *Фисика*, *Аристид* и *Нашалија*, еротологија, природа, образовање.

* uros.durkovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 01. 2024. године.

Особени статус Атанасија Стојковића (1773–1832) у историји (не само) српске културе, присутан је у сасвим различитим облицима његовог стваралаштва. Стојковићева интелектуална делатност била је несвакидашње богата, али упркос томе може се поделити на две велике целине: књижевни и природнонаучни рад. У оквиру прве целине издваја се разнолика списатељска и преводилачка активност, где се истиче писање првог српског романа¹, превод *Нової завети* (в. Ераковић 2014: 121–129) и критички хваљена поезија (Павић 1983: 321; Дамјанов 2014: 75); док другу групу представља тротомна *Фисика* – прва српска природнонаучна енциклопедија, која се, по свом обухвату и значају за српску културу пореди са Рајићевом *Историјом* (Грбић 2015а: 21), али и низ студија, међу којима се налази и *О воздушных камнях и их происхождении* (О метеорима и метеоритима и њиховом пореклу) за коју се тврдило да је „прва монографија о метеоритима у свету” (Милоградов-Турин 2001: 22). Новија истраживања показала су, међутим, да је аутор прве овакве научне публикације у глобалним оквирима заправо Ернст Хладни (Марвин 2007: В3–В5), који је своју књигу објавио 1794. године, док је Стојковићево дело из 1807. године прво овакво остварење на словенском говорном подручју. Без обзира на то, уз све што је већ наведено, ваља истаћи и да је Стојковић био, као доктор филозофије и професор физике, ректор Универзитета у Харкову, носилац значајних признања и члан многих научних друштава и академија наука (в. Грбић 2015а: 9–10).

Овакав преглед Стојковићевих активности не представља само културноисторијски куриозитет, већ уводи у нека битна својства његове поетике, међу којима се истиче прожимање књижевности и природних наука, које се може сагледавати чак и у контексту фантастике (Дамјанов 2011:

¹ Неки проучаваоци сматрају да је то *Кандор или Ошкровеније еџипћанских шајни* (1800), а неки да је *Арисџид и Натталија* (1801) (в. Грбић 2015а: 12). Ипак, без обзира на различита мишљења, Стојковић је свакако аутор првог српског романа, будући да је први следећи роман – *Усамљени јуноша* Милована Видаковића – објављен 1810. године (в. Деретић 2011: 509).

179). Међутим, да није реч само о изузетној индивидуи, већ о духу времена, говори нам и сродан статус који у српској култури имају Захарија Орфелин, Павле Кенгелац, Емануил Јанковић, Еустахија Арсић и Павле Соларић.² Свестраност не само што није била ретка појава код наших просветитеља, већ, имајући у виду разноликост њихових интересовања, можемо говорити о својеврсној интертекстуалној мрежи која, преплићући науку, бригу о заједници и уметност, преиспитује савремене границе литерарности.

Имајући то у виду, допринос проучавању Стојковићевих остварења тицао би се како разматрања облика и димензија српског просветитељства, тако и динамичне комуникације идеја, унутар опуса и према епоси. Будући да су нека од кључних места просветитељства вера у напредак, као и јединственост човека у односу на остале облике живота, на одабраним примерима Стојковићевог дела показаћемо како су наведене теме повезане кроз једну, могуће, неочекивану истраживачку перспективу: различите облике љубави, међу којима се посебно истиче њена образовна димензија.

ЕПОХА И ЕРОС ПРИРОДЕ

Иако у целини свог дела Стојковић првенствено припада просветитељству, о чему сведочи, између осталог, и почетак првог тома *Фисике*, који има програмски карактер (Стојковић 1801: 1–4), ваља указати и на повезаност са другим књижевноисторијским формацијама: класицизмом (в. Павић 1983: 321–322) и сентиментализмом (в. Грбић 2015а: 16). Док су елементи класицизма очити у поезији („На смрт бесмртнаго Јоана Рајича”), *Аристид и Напхалија* се одређује као „сентименталистички љубавни роман дидактичног карактера” (Грбић 2015а: 16). И мада се сентиментализам

² Могу се, на пример, споменути Орфелинов рад на ботаничкој збирци, али и први српски уџбеник о технологији производње пића *Искусни погрудмар*; затим трактат Еустахије Арсић о годишњим добрима или *Ново тиражданско землеописаније* Павла Соларића, као први уџбеник географије на српском језику.

може сагледавати као *йрави књижевни сџил йросвећеносџи* (Живковић 1994: 141), то не значи да су ова два појма синоними, већ да је сентиментализам један од видова просветитељства. Ово разликовање битно је управо због тематизације љубави, јер се у односу на њега увиђају специфичности различитих еротолошких концепата: од божанске, метафизичке љубави у *Кандору*³, преко еротског надахнућа над разноликошћу живе и неживе природе у *Фисици*, све до „романа као практичног приручника за склапање успешног брака” (Грбић 2015а: 18) у *Арисџиду* и *Наџалији*.

Иако су сва Стојковићева споменута дела настала на самом крају 18. и првим годинама 19. века у њима су присутне унутарпоетичке промене које делују као да се односе на знатно дужи временски период. То могу да илуструју већ два примера из скорије рецепције дела: поједини проучаваоци сматрају да Стојковићеве романи *Кандор* и *Арисџид* и *Наџалија* представљају *лице и налицје* (Јерков 2019: 223)⁴, а неки у митолошко-научном дискурсу *Фисике* проналазе кретање од *џеодицеје* ка *џехнодицеји* (Грбић 2015б: 17–18). Имајући то у виду, општи поглед на еротолошке концепте Стојковићевог дела кретао би се од мистичног, поунутрашњеног путовања (*Кандор*), преко радости стварања и створеног (*Фисика*), све до институционализације љубави (*Арисџид* и *Наџалија*).

Поштујући различите поетичке одлике наведених дела, али разумевајући њихову надприпадност просветитељству, треба имати у виду да се мисао о љубави не своди искључиво на њене „популарније” видове (попут, на пример, романтичне или телесне љубави), већ да се проширује на шири план. Михаил Епштејн, тако, развија мисао о *заљубљеносџи* у *чиџаву йланеџу*, али истиче и *асџрофилију* – еротску страст према небеским телима (Епштејн 2009: 205). Призори асџрофилије су посебно чести у Стојковићевом делу, поготово у првом тому *Фисике*, где се излаже преглед најразличитијих

³ „Боже и оче човеков, љубов твоја дотле простирајет сја докле и небо. Ти си вечен и љубов твоја вечна јест” (Стојковић 2015: 55).

⁴ „У поетичкој разностраности, где готово да један другог допуњују у разликама, Стојковићеве романи се и квалификују да буду један уз другог и да се читају скупа” (Јерков 2019: 224).

природних феномена: од галаксија, Млечног пута и кретања планета, до комета и Сунца.⁵ Занимљиво је да истраживачки ерос није присутан само у распону астрономских тема, већ се може приметити и у самом уобличењу текста – тако је одељак посвећен Сунцу састављен из низа реторских питања која доносе и својеврстан реторски ефекат (Стојковић 1801: 100). Он је још упечатљивији у предговору друге целине првог тома, где постоји химнично и молитвено апострофирање Творца као креатора природе:

„К теби се ја сад движем, о вечнаја *истино!* законе твоје вечне које си јестеству дао, тражим. Ја тражим соразмерије којим си Ти цели овај мира ланац премудро свезао; при чистицама созданија твојего стојим, смелим око оно расуждавам, и всуду находим, величество, премудрост, и силу твоју. О Ти невидимоје Сушчество! које си над милион милионов светов силни Престол твој положио, Творче и Отче! целога мира, *увразуми* дух наш, да би ми расуждавајути дела твоја всуду находили совершенства твоја, и на сваком месте Тебе гледали” (Стојковић 1801: 73–74).⁶ (Курзив У. Ђ.)

Бог се у овом одломку означава као вечна истина која, у величанствености *великој ланца бића* (в. Лавцој 2014), омогућава и разумску спознају. Захтев за *у(в)разумљавањем духа* има и дубоко религиозни карактер – јер преко Бога „[љ]убав не само што покреће Сунца и небеска светлила, већ их ствара” (Епштејн 2012: 16). Осим тога, у Стојковићевом енциклопедијском подухвату може се запазити и тежња ка прављењу једне целовите и приступачне систематизације, која ће имати просветљујући утицај на све читаоце. Подухвати амбициозни попут *Фисике* никад нису резултат индивидуалног прегнућа, већ се самим својим постојањем тичу бриге о успостављању заједнице и бриге о њеном опстанку. Уз то, њих одликује не само ерос мудрости, већ и оптимистички светоназор, утемељен на вери у напредак и успостављање

⁵ Такође, Стојковићева фасцинација небеским шаром усмерена је не само на природне феномене, већ и на плодове културе, попут *балона на врућ ваздух* из другог тома *Фисике* (в. Грбић 2015б: 14–15).

⁶ Транслитерацију свих одломака *Фисике* присутних у раду начинио је У. Ђ.

целовите слике света. Кроз међупростор теологије и науке, Творац и створено у светлу „вечне истине” налазе се на поетичкој раскрсници између средњовековља и модернитета. А ако је филозофија, што се понекад превиића, љубав према мудрости, онда је дискурс љубави као односа према свету исказан у самој Стојковићевој обзнани истине Творца. Стога се љубав може у овом кључу посматрати и као проблем *филозофске свесћи*.⁷

Ипак, осим споменуте астрофилије и њених импликација, треба истаћи и још неке, не мање значајне концепте љубави. Амерички биолог Едвард Вилсон пише о идеји *биофилије*, која представља урођену склоност организама према различитим животним облицима (Вилсон 1975: 1). Вилсон тврди да је упућеност *животиња према животињу*, заправо, усађена у биће, те да је радозналост према познавању света самопотврђивање те природе. Дакле, уколико *биофилију* схватимо као један од облика љубави, долазимо до готово сасвим поетског закључка да се *љубав налази у основи животиња*. Зато је, али не и само због тога, врло важно увидети трансформативну моћ љубави која нас, кроз враћање животној средини, враћа себи.

Међутим, и поврх тога што је животу иманентна *биофилија*, важно је увидети, нарочито у контексту просветитељства, да нису сви животни облици обдарени разумом. Однос разума и емоција, односно, душе и тела, важне су дихотомije просветитељства, а код Стојковића добијају један интересантан вид. Поводом питања о постојању душе код животиња, следе следећа разматрања:

„Пита се дакле: *Имају ли животиње душу?* Вопрос овај није нов, но нити може бити нов. Всаки, који о вештех расуждава, морао је видети различнаја животњих деланија – на њега дојти и себе запитати: какова су ова суштества? [...] Животнаја не само что имају чувства, као и ми – често више от нас: не само что спавају и будна јесу, ко и ми, него имају и силу вообразителну (*Einbildungskraft, vis imaginandi*), која се

⁷ „Може се рећи да је филозофска свест – жеља развучена на ствари света у потрагама за најјачим дрхтајем званим Истина” (Епштејн 2009: 214).

по оним истим законам влада, као и наша." (Стојковић 1803: 174–176)

Татјана Горичева, проучавалац *православне екологије*, у својим разматрањима о животињама наводи како се човеково богоподобје састоји „у његовом стремљењу да изађе из својих оквира” (Горичева 2021: 17), али наравно, не на експлоататорски и изабљујући начин. Човек се налази у јединственој позицији бића кроз кога се божанска промисао обистињује, али и онога ко је управо због те могућности одговоран и за друге животне облике. Фасцинантно је, стога, да Стојковић у свом енциклопедијском прегледу⁸ развија интересовање за перцептивне капацитете животиња, као и то да им признаје моћ маште. У контексту опстанка човека на планети, неопходно је развити разумевање (па и љубав) према другим, не-људским облицима живота. Љубав према Богу може се уједно разумети као самоосвешћена биофилија, која као таква представља поменути *излазак из оквира*. А додали бисмо, у складу са кључном Кантовом мисли просветитељства, један од могућих облика *изласка из самоскривљене незрелости*.

Осим што животиње имају уобразиљу и, понекад, чула која надилазе људска, оне имају и душу:

„Но колико ми желимо свакаго читатеља уверити, да она душу имају, толико смо ради их уверити мошти, да она ума лишена јесу. Животиње не имају слободне воље, не имају ума. Разумна и слободна душа јест она, која међу две вешти избира, и твори оно које је боље. Разумна душа јесте способна отвлечена понатија – добродетел, беззаконије – мислити, и систему наук созидати” (Стојковић 1803: 176).

Овде Стојковићева мисао долази до занимљивог обрта. На питање о томе шта је човекова *differentia specifica* одговара се кроз негацију: животиња је оно биће које *има* душу, али не и ум. Следствено томе, оно што разликује човека од осталих животних облика нису емоције (а самим тим и љу-

⁸ О теми (нат)природности и енциклопедизма у раном српском роману погледати студију Ненада Николића посвећену роману *Велимир и Босилка* Милована Видаковића (Николић 2010: 107–108).

бав), већ разум, који се овде истиче као моћ апстрактног мишљења и расуђивања. Врло је интересно да се човекова егзистенцијална позиција објашњава, премда посредно, на овај начин. Дакле, животињама и људима заједничке су емоције, имагинација и чула, док их раздваја разум схваћен и као интелект и моћ воље. Ово размишљање поткрепљује наше увиде о *биофилији* као свеprisутној тенденцији живота према другом животу, који жива бића могу препознати.⁹

А што се тиче онога што не могу препознати, истиче се *добродетел*¹⁰, која је, треба истаћи, врхунска порука *Кандора* (Радуловић 2009: 30). Због чега је то тако? Осим што добродетел представља идеалну пројекцију моралне врлине, она је и производ културе као *групе човекове природе* (в. Flusser 2013: 131). Само кроз припадност култури могуће је доћи до спознања божанске милости чија се *љубав* простире колико и небо¹¹, али и до узвишеног (тајног) знања¹² о вечности душе.¹³ И будући да је *Кандор* већ био салгадаван као *иницијацијски роман* – односно, посебна врста (развојног) романа у коме главни јунак пролази кроз посебно, преображујуће искуство,

⁹ Стојковић, међутим, у *Фисици* отвара и питања о *дружим разумним шварима*, односно, ванземаљским облицима живота (Стојковић 1801: 157–159). Ова чињеница може вишеструко проблематизовати питање човековог привилегованог статуса у свемиру – јер, уколико постоје и други *просвећени* животни облици, онда се хијерархија бића темељно мења. Стојковић је, знамо из пишчеве преписке (Грбић 2015а: 20) био у прилици да чита Фихтеова и Кантова дела и може се претпоставити да је био по овом питању управо инспирисан Кантовим размишљањима (в. Кант 2016: 170–171).

¹⁰ Аутори *Речника славеносрпског језика* наводе следеће синониме за реч добродетел: *морална чистота, нејорочност, врлина; њлеменишост, доброша* (Речник 2017: 114).

¹¹ „Боже и оче човеков, љубов твоја дотле простирајет сја докле и небо. Ти си вечен и љубов твоја вечна јест” (Стојковић 2015: 55).

¹² Занимљиво је да управо о еротизму као облику *тајног знања* пише Жорж Батај (2009: 199). Ова напомена, наравно, нема за циљ да покаже да је *Кандор* дело еротског карактера, али подударност између тајновитости еротског знања и мистичког поунутрашњеног путовања није случајан.

¹³ „Душа је твоја за вечност створена – вечно је твоје шестивије – божество јест твој источник, ти си капља од туду. Ти ћеш се к богу твојему вратити и добродетел ће твоја награђена бити” (Стојковић 2015: 37).

које га темељно мења (Радуловић 2009: 20), и *Аристид и Наталија* може се разматрати као својеврсни образовни роман.

Насупрот *Кандору*, у коме је љубав представљена на крајње апстрактан начин, *Аристид и Наталија* доноси један сасвим друкчији књижевни свет, обележен сценама свакодневице. И док оквир *Кандора* представља духовно путовање, чији је путовођа учитељ – прерушени анђео – а један од циљева, кроз љубав Творца пронаћи добродетел и уточиште у бесмртности, *Аристид и Наталија* показују панораму познатих ситуација из којих ће, по вољи самог писца, читаоци добити и поуку и забаву (Стојковић 2015: 59). Уколико се билдунгсроман разуме као тековина просветитељства, онда се ово Стојковићево дело може доживети и као уџбеник живота, где би елемент разоноде имао дидактички карактер: пријемчивост читаоцу омогућава лакше и успешније усвајање моралне поуке.

Аристид и Наталија у светлу еротологије

Еротолошки план *Аристиде и Наталије* је сложен и о њему се у више наврата већ подробно писало. Ипак, још многе теме могу да буду покренуте, а еротски цензурисан говор Стојковићевих јунака (Вукићевић 2012: 247) управо својом суспрегнутошћу отвара прегршт интерпретативних могућности. Као јунаци сентиментализма, Аристид и Наталија припадају оним јунацима који се више чезнутљиво гледају, неголи додирују (Вукићевић 2012: 246–247), међутим, управо то одлагање жеље представља њено јачање: „еротика тражи најдуже путеве између тачке жеље и тачке задовољавања” (Епштејн 2009: 146). Осим тога, вреди истаћи и прочиту везу Стојковићевог романа са осталим остварењима раног српског романа где жеља „постоји да би била ограничена” (Николић 2010: 111) и где је дијалектика *приповедања жеље* и *њене њедајошке димензије* изузетно сложена (Николић 2010: 114).

Имајући то у виду, свет *Аристиде и Наталије* у својој посредности је дубоко еротичан и то не само због законитости жанра, која је прописана оновременим осећајем за

прикладност, него и због детаља-еротема кроз које се назире читав спектар могућности љубавних односа и њихових последица. Они се крећу од различитих облика љубавних уздисања јунака, уз које, важно је запазити, реагује читава природа (Вукићевић 2019: 497), преко *слашкосрчаних суза* (Вукићевић 2012: 245) и осталих афективних реакција, све до сусрета заљубљених јунака у сну:

„Аристид је провео доста неспокојну ноћ. Пред зору је прекрасни сон имао. Њему се снило да је он Наталији у малом њеном вртограду под једном крушком љубов своју открио, која је од њене стране радосно примљена” (Стојковић 2015: 70).

Аристид је, дакле, имао прилике да своју љубав *ошкрије* у сну и то, нимало случајно, у врту. Сентименталистички култ врта може се схватити као *продужетак ентеријера*, место уживања, првих љубавних састанака, али и специфично женски простор (Тимотијевић 2011: 342). Ово семантичко богатство врта показује његов изванредни статус на ерото-лошком плану – јер, вреди и то истаћи – врт не припада савим ни култури ни природи¹⁴, односно, ни граду ни селу. Као особен међупростор, врт је специфичан топос, који се може сматрати и врстом *шреће природе*; док прва природа представља дивљину, друга култивисани пејзаж (нпр. пољо-привредни), врт је посебан јер, чак и кад му је идеал дивљина, створен је од стране човека (Кнудсен 2015: 104).

Овај специјални статус врта може се разумети и као алегоријски израз идеала просвећености: као што је могуће укротити природу и, кроз култивизацију, прилагодити је човековим (естетским и практичним) прохтевима, тако се може усавршити и човекова нарав, па и жеља за обистињењем еротског искуства. Аристидов „пророчки” сан представља у том светлу један еротски пред-говор, који заправо, осим што антиципира будући сусрет са Наталијом, упућује на образловну димензију љубави кроз коју, као јунак, пролази.

¹⁴ Стојковић ће у *Фисици* изузетно често *јестасивеницу* поредити са вртом/вертоградом, што само потврђује привилегован статус овог простора (Стојковић 1801: 4).

Еротологија *Аристиди* и *Напхалије* не своди се, стога, на саму љубавну причу у смислу сусрета и растанака јунака, колико на студију њиховог (емоционално-љубавног) сазревања, а један од маркера за такво тврђење пружа нам организација простора. Прво појављивање Аристиди у роману се везује за простор *чисте природе* – „гди је само јестество царствовало” (Стојковић 2015: 59). Пасторални призори расцветаног цвећа у невиности сеоске идиле бивају замењени јунаковим боравком у градској средини која представља простор вишеструких изазова. Аристид ће тако у граду подлећи утицају коцке и увидети лицемерство света који иза маске љубавности крије своје праве интересе (Стојковић 2015: 64–65). Морална порука се, стога, у роману предочава и кроз план простора, а често су и поруке дате крајње непосредно, као у размишљању о негативном утицају *љуте стираси* на љубав:

„Љута страст – буди име њено које му драго – помрачава у једному ока магновенију вес наш разум, чувственому нашему јестеству толику снагу придобива да духовно побеждено с[а] слезјаштим очима безумнаго човека гледати јест принуђено” (Стојковић 2015: 61).

Увидевши како је дихотомија између села и града једно од кључних места за поимање целокупне историје културе, књижевну имагинацију руралног простора повезао је са идејом *невиности* и комплексом *срећније прошлости* (Вилијамс 1975: 46). Ови обрасци су и те како присутни и у Стојковићевом делу, где се позорница развоја (уосећавања) јунака изнова повезује са њиховим обитавалиштима, која су знаковита попут поступака ликова. Тако Аристид у шестој глави, вративши се из града, доживљава важан тренутак ауторефлексије упарен са динамичним приказом буре, сродним представљању природе у *Фисици*.¹⁵ Бура показује

¹⁵ „Страх и трепет обузме слабу душу његову. С густим облаком ближе и ближе страпнодихајушти ветар дохождаше и обраштенијем колесници угрожаваше. Смутни преже грома глас изближе већ мучаше, и бурја страшнија бивати почињаше. [...] Који тамо иза овог величајшег простора, у којему милиони милионов *свећов* *и* *ливајуш*, тамо у оним пољам, где благе душе вечним покојем наслађавају се...” (Стојковић 2015: 66). (Курзив У. Ђ.) Имагинирање природе сасвим је прожето јуна-

да је доживљај природе јунака толико интензиван „да не постоји никаква мембрана између ње и јунакових емоција” (Вукићевић 2012: 251), а тај интензитет се може пренети и на најразличитије облике окружења књижевних ликова, које заједно саучествује у његовој радости или патњи. Израз овог поступка можемо наћи у призору Аристидове опчињености рајском природом у којој је Наталија „морала бит царица” (Стојковић 2015: 72). У таквом амбијенту природа дословно учествује у Аристидовој заљубљености и сви њени изрази, попут песме славуја, постоје само због вољеног бића. Природа ће чак учествовати у Аристидовој устрепталости тиме што ће, кроз ехо, одзвањати Наталијино име које Аристид чезнутљиво понавља:

„Жалосно се он с оног места подвигне, где је чрез неколико минута у себи шчастљив био, и у близу лежашти, густом шумом покривени дол отиде, за образом вообриженија своје-го тужећи и кадчто Натали[ји]но име изговарајући. Прел[е]-ститељни одзив (ехо) му је име њено опет враштавао и њега у вјашчу печал углубљавао. [...] Славуј, учитељ печалнаго љуб’ви пенија, помагао је њему с својим срца проницајуштим гласом” (Стојковић 2015: 72).

Споменути мотиви имагинирања природе, дакле, немају (само) декоративни, већ и функционални карактер, важан за структуру дела. Штавише, важно је запазити да и само бивање у природи има образовно-емоционални карактер, видљив, на пример у именовању славуја за *учишеља жалосної љубавної ђевања*. Аристид, дакле, не само што осећа природу, већ осећа на начин природе, учећи из ње. Имајући у виду размишљање о разликовању човека и животиња у *Фисици*, овај детаљ може да добије посебан значај, будући да показује да се човек не разликује од животиња по осећањима (души), него по разуму, односно, капацитету да осећања ра-

ковом осећајношћу упареном са моралним судом; Аристид, тако, у бури, чује глас своје преминуле мајке, али и рику *їрома совести своје*. Слика мноштва светова може се пронаћи и у првом тому *Фисике* (Стојковић 1801: 87–91).

ционално појми. Природа може да буде *учишљ* управо због тог препознавања душе и света у разуму.¹⁶

У складу са већ истакнутом врлином чувања разума у љубави и избегавању потпуног препуштања страстима, индикативно је да чак и у опису објекта љубави постоји својерстан план култивисаности, сродан упризорењу врта:

„Пријатност је била у њеним стопама, небо у њеним очима, у свима њенима движенијима достојинство и љубов. Бела торжествена одежа около ње се савијаше. Плава се коса по рамени ветром вејаше” (Стојковић 2015: 74).

На основу наведеног описа можемо претпоставити и да су неке од слика, попут истицања лепоте покрета и плаве косе на ветру, надахнуте платонизмом. Историјски гледано, у филозофији и уметности изнова се давала предност чулима која претпостављају удаљеност субјекта од објекта опажања и управо тај посредни карактер чула (на пример, вида и слуха) омогућио је развој сфере идеалног (Епштејн 2009: 40). Додир је, међутим, несуптилно чуло јер, за разлику од вида и слуха подразумева непосредан контакт и прекорачење границе између ја и не-ја (Епштејн 2009: 49–50). Из тог разлога хаптика није пожељна у сентиментализму – док су призори нематеријалног (па и анђеоског) одблеска лепоте добродошли – она представља ризик по прикладност света дела.

Иако је статус ликова обележен типским својствима која се везују за породичне, односно, друштвене улоге, њихово постојање не своди се на пуку функцију. У складу са сентименталистичком поетиком, било је потребно пронаћи ваљану равнотежу између поуке коју доноси тип и индивидуалног уосећавања.¹⁷ На тај начин роман постаје полигон за развој емоционалних капацитета читалаца, који се у делу не-

¹⁶ „Красно је јестество ако разумни умови оно расуждавају” (Стојковић 2015: 84).

¹⁷ Вреди истаћи да је роману *Аристид и Наџалија* у извесном смислу претходила пригодна и дидактичка песма написана поводом женидбе Јована Паликуће Јелисаветом Мушкатиновић. (в. Павловић: 24–25 и Грбић 2015а: 16–17). Једна крајње конкретна прилика послужила је Стојковићу као повод за писање о општим саветима за успех у браку и љубави.

ретко и апострофирају¹⁸, чиме се ствара својеврсна (интерпретативна) заједница *чувсџвиџелних дуџа* (в. Вукићевић 2012: 244–245; Стојковић 2015: 59). Ипак, ваља истаћи да је Стојковић био сасвим конкретан кад је реч о жељеним социјалним статусима његових јунака, као и решењима неких од великих животних проблема (попут несугласица између супружника или смрти чланова породице). Комбиновање мелодрамског и морализаторског (в. Вукићевић 2019: 498) има своје упориште и у Фукоовим размишљањима о канонизацији брачног ероса (Вукићевић 2012: 246) у оквирима *хриџћанске џастџорале*¹⁹. Индикативно је, имајући то у виду, приметити да је врхунац односа Аристида и Наталије остварен у XIX глави, где Аристид обистинјује свој већ споменути сан. Међутим, овај пут није у Наталијином, већ свом врту, где је угошћује доживевши *неисказано чувсџвовање* (Стојковић 2015: 88). Наведени топос неизрецивости, поготово имајућу у виду шири контекст поглавља, може бити схваћен и као једна врста криптоеротског, цензурисаног наратива, где је само наговештен импулс конкретног еротског искуства, који ће резултирати рађањем детета у наредној глави.

У складу са споменутим Фукоовим разматрањима о структури брачног живота, њега прате и типичне родне улоге – док Аристид ашовом окопава врт, Наталија стоји поред њега бришући му зној са чела. Уз то радосно се игра са пилићима, копајући јаму код бунара „да се брчкати могу” (Стојковић 2015: 88). Ова живописна сцена из свакодневице показује како игра и нежност према другим животним облицима представља такође сет припрема за успешан брак, чиме се још једном потврђује укрштање морализаторског и еротског (в. Николић 2010: 113). Аристидово и Наталијино *домаћинсџво у изџрадњи* постепено се развија да би се поглавље окончало сликом младих јагањаца, пастира који сви-

¹⁸ „О, ви красне и незлобне душе које ви без вожда на опасној јуношескија старости стази ходите, колико је потребно да ви всјаку ону точку земље размотрите на коју неискусна нога ваша може мислит” (Стојковић 2015: 64).

¹⁹ У новом, редигованом преводу *Исџорије сексуалности*, овај термин се преводи као *џастџирско боџословље* (Фуко 2015: 32).

рају и цвркута шеве (Стојковић 2015: 88). Призор који следи из оваквог пасторалног окружења је, као што смо истакли, рађање детета Хелидона, чиме се испунила примарна сврха односа супружника са становишта канонизације брачног ероса. Ипак, нагло као што је следио процват односа Аристида и Наталије, следи и његова декаденција, што због Аристидове неодговорности у браку, што због Хелидонове смрти која потпуно скрхава родитеље. Тако је на невеликом броју страница приказан читав спектар могућих животних (брачних) сценарија, који, иако онеспокојавајући у свом току, нуди на крају утеху у лепотама природе и божанском провиђењу. Међутим, супружници успевају и да, временом, утеху пронађу још једном облику љубави – пријатељству:

„Љубов је насаждена јестеством, брак разумом. Ми смо сви за дружество, а не за самот и уједињеније рождени. То нас учи наша природа, то нас учи разум наш. Сојуз дружества јест највјашчи у браку. [...] Два срца и две душе сочетавају се у једно подобно лучам, којих две сопрјажене у једну фарбу себе преливају” (Стојковић 2015: 84–85).

Пријатељство се, дакле, темељи на узајамности у којој се две душе, поетски речено, стапају једна с другом. У овом одломку дата су јасна упутства везана за остваривање човекове друштвености: нико није рођен да живи сам, а сојуз (повезаност)²⁰ је најизраженија у браку. Штавише, треба приметити да је (право) мушко-женско пријатељство било, током дугог историјског трајања, могуће искључиво у оквирима брака (Гариоч 2011: 218). Сходно томе, пријатељство (*philia*) представља саставни део брачног живота, укључујући и период кад (телесни) ерос спласне.

Ипак, нису све конотације љубави у *Аристиду* и *Наталији* афирмативне. Понекад и пример порока може да послужи за ефектну моралну поруку. Уколико појам љубави схватимо шире, у смислу страсти у занесености коју доноси

²⁰ „Многи писци и научници су тврдили да се савршено пријатељство темељи на присности и отворености, односно, ономе што је Антоан Тома 1772. године описао као ‘предивно поверење које се пружа и добија’” (Гариоч 2011: 210).

зависност – видећемо елементе љубавне опсесије у Аристидовом односу према игри (коцки).²¹ Свакако, љубав као склоност према забави није исто осећање као, на пример, љубав између супружника, међутим, њу не треба пренебрегнути јер може имати значај у образовном контексту. Кроз лош пример и његово самосвешћивање, могуће је, напослетку, доћи до ваљаних животних избора.

Имајући то у виду, може се запазити да се љубавни, али и развојни пут Аристида и Наталије заокружује тако што су обоје постали предавачи – док је Наталија „поучавала младе супруге у домостројитељству”, Аристид се бавио обукама везаним за пољопривреду (Стојковић 2015: 102). Тек прошавши кроз читав низ драматичних и преображујућих животних искустава, Аристид и Наталија добијају легитимитет да буду предавачи, а тиме и искажу своју, кроз просвећивање, *најбољу моћућност*. Врло је занимљиво да се и у овом случају прати родна матрица – док је Наталија, као жена, везана за унутрашњи простор, простор дома и куће, а самим тим и интимног универзума, Аристид се јавља као *homo faber*, који је упућен на заједницу, а тиме и политику и јавност. Стојковићев етос просветитељства обистињује се и кроз потврду о исходима типичних родних улога, јер оне представљају жељену парадигму развоја. Пратећи догдодовштине Аристида и Наталије, читаоци у њима препознају и људске слабости и узорне јунаке, уз чију помоћ и сами пролазе кроз процес образовања.

Овакав крај дела не тиче се, дакле, толико слављења разума, колико свести о међузависности рационалног и осећајног. Ту се налази кључна слика образовне димензије љубави *Аристида и Наталије* – јер, да би се до зрелости дошло, неопходан је дуг и трновит пут личног емоционалног развоја.

²¹ „’Игра је,’ отвешта Аристид, ‘чудна и силна страст. Ниједна страст душу човеческу толико не упражњава, колико ова. Достократно људи који к никаковом другом делу ни најмењше способности не имају при игри велики показују разум, ибо за ничто друго чувства немају” (Стојковић 2015: 80).

ЗАКЉУЧАК

Читање књижевног и научног опуса Атанасија Стојковића из светла еротологије показало се подстицајним за доживљај његовог стваралаштва у целини, како у поетичком, тако и идејном смислу. Дискурс љубави код Стојковића може имати најразличитије облике – од љубави према Богу, природним појавама, мудрости, преко љубави између супружника и пријатеља, све до љубави према коцки. Сходно просветитељском програму Атанасија Стојковића, обједињујући чинилац за све наведене видове љубави представља њена *образовна димензија*. Она се јавља на индивидуалном плану (као лични развојни пут књижевних ликова – *Кандор*), на колективном плану (као израз пожељног примера у контексту жељеног, просвећеног, развоја заједнице – *Аристид и Наџалија*), или универзалном плану (у контексту поимања живота као филозофског и биолошког феномена – *Фисика*). Имајући овај преглед на уму, може се закључити да сва три истакнута Стојковићева дела представљају, са еротолошке стране, целину – јер се узајамно надопуњују, осветљавајући различите аспекте љубави као феномена.

Као врло важан чинилац у анализи не само еротолошких мотива, истакла се дихотомија природе и културе, као и мотив врта. Образовна димензија љубави свој кључни израз има у мотиву култивизације, односно, неговања врта и због тога је свет природе неретко у посебној корелацији са јунацима дела. Стојковићу, дакле, није пресудно приказивање самог љубавног односа, колико видови љубави везани за процес васпитања духа.

Још неки облици образовне димензије љубави могу бити сам истраживачки (научни) ерос, присутан кроз астрофилију (Епштејн) и биофилију (Вилијамс), али чак се и у самом списатељском чину, као изразу сублимације (култивизације нагона), може приметити еротска компонента (в. Николић 2010: 114). Упориште љубави код Стојковића, може се, на тај начин, пронаћи и у филозофији као љубави према мудрости и еросу просвећености као сталне тежње за афирмацијом посебности људске природе, која се од животињске не разликује по души, већ по врлини разума.

ЛИТЕРАТУРА

- БАТАЈ 2009: Ж. Батај, *Ероџизам*, Београд: Службени гласник.
- ВИЛИЈАМС 1975: R. Williams, *The Country and the City*, New York: Oxford University Press.
- ВИЛСОН 1984: E. O. Wilson, *Biophilia*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.
- ВУКИЋЕВИЋ 2012: Д. Вукићевић, „Сентименталистичка парадигма страсти или љубав у природи”, у: Бојана Димитријевић (ур.), *Филолоџија и универзитет: шемањски зборник радова*, Ниш: Филозофски факултет, 244–254.
- ВУКИЋЕВИЋ 2019: Д. Вукићевић, „Уздисање у сентиментализму”, у: Драган Бошковић, Часлав Николић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са XIV међународној научној скупи одржаној на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019.)*, Књ. 2, Тако мале ствари: интимно у књижевности и култури. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 491–500.
- ГАРИОЧ 2011: Д. Гариоч, „Од хришћанског пријатељства до световне осећајности: поновно успостављање вредносног система у доба просветитељства”, у: Барбара Кејн (прир.), *Историја пријатељства*, Београд: Clio, 203–264.
- ГОРИЧЕВА 2021: Т. Горичева, *Немушти вајај живошња: о живошњама у хришћанству*, Београд: Службени гласник.
- ГРБИЋ 2015а: Д. Грбић, „У 'хладном норду' прослављени Стојковић”, у: Драгана Грбић (прир.), *Атанасије Стојковић. Јоаким Вујић*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 9–23.
- ГРБИЋ 2015б: Д. Грбић, „'Шари аеростатически јесу оне машине дивне!' – или о усхићењу Атанасија Стојковића ваздушним куглама”, *Досијејев врт: годишњак Задужбине „Досијеј Обрадовић”*, год. III, бр. 3, 11–33.
- ДАМЈАНОВ 2011: С. Дамјанов, *Вршови несћварног*, Београд: Службени гласник.
- ДАМЈАНОВ 2012: С. Дамјанов, *Нова чишња шрадиције*, Београд: Службени гласник.
- ДЕРЕТИЋ 2011: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Sezam Books.
- ЕРАКОВИЋ 2014: Р. Ераковић, „Да ли су Срби били хришћани пре Вука?”, у: Горана Раичевић (ур.), *Аспекти идентитета и*

- њихово обликовање у српској књижевности: зборник радова, Нови Сад, Филозофски факултет, 121–129.
- ЕПШТЕЈН 2009: М. Епштејн, *Философија шела*, Београд: Геопоетика.
- ЕПШТЕЈН 2012: М. Епштејн, *Философија љубави: љубав у пет димензија*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- ЖИВКОВИЋ 1994: Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, књ. I, Београд: Просвета.
- ЈЕРКОВ 2019: А. Јерков, „Предроман, поглед из савремености”, предговор у: Атанасије Стојковић, *Кандор или Ошкровење етичких тајни; Аристид и Најалија*, прир. Александар Јерков, Београд: Службени гласник, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 193–228.
- КАНТ 2016: И. Кант, *Метафизика природе*, Нови Сад: Академска књига, Природно-математички факултет.
- КНУДСЕН 2015: К. Есман Кнудсен, „Како вртови причају приче”, *Досијејев врх: годишњак Задужбине „Досијеј Обрадовић”*, год. III, бр. 3, 103–127.
- ЛАВЏОЈ 2014: А. Лавџој, *Велики ланац бића*, Нови Сад: Академска књига.
- МАРВИН 2007: U. B. Marvin, „Ernst Florens Friedrich Chladni (1756–1827) and the origins of modern meteorite research”, *Meteoritics & Planetary Science*, 42(S9), B3–B68.
- МИЛОГРАДОВ-ТУРИН 2001: Ј. Милоградов-Турин, „Брдо Стојковић и историја ваздушног камења”, *Флојсџон: часопис за историју и културу науке*, 15–47.
- НИКОЛИЋ 2010: Н. Николић, *Меандри просвећености*, Београд: Службени гласник.
- РАДУЛОВИЋ 2009: Н. Радуловић, *Подземни шок: езошеришно и окултно у српској књижевности*, Београд: Службени гласник.
- РЕЧНИК 2017: *Речник славеносрпског језика: огледна свеска*, прир. Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић, Александар Милановић, Нови Сад: Матица српска.
- ПАВЛОВИЋ 2016: А. М. Павловић, „Дидактичка поезија просветитељства: Доситеј и његови следбеници”, *Досијејев врх: годишњак Задужбине „Досијеј Обрадовић”*, год. 4, бр. 4, 15–66.
- СТОЈКОВИЋ 1801: А. Стојковић, *Аџанасија Стојковића... Фиска: просвјетомъ языкомъ сѣисана за родъ Славенно-Сербскій*, Часть 1. – Въ Будимѣ: Писмены Кралевакаго Університета, 1801.

- СТОЈКОВИЋ 1803: А. Стојковић, *Аѳанасіа Стојковића... Фџсика: џро-сџымъ џзыкомъ сџисана за родъ Славено-Серџскіџ, Часть 3.* – Вџ Будимџ: Писмены Кралевскаџ Унџверситета.
- СТОЈКОВИЋ 2015: А. Стојковић и Ј. Вџјић, *Аџанасије Стојковић. Јоаким Вџјић*, прир. Драгана Грџић, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- ПАВИЋ 1983: М. Павић, *Рађање нове срџске књижевности*. Београд: Српска књижевна задрџа.
- ТИМОТИЈЕВИЋ 2011: М. Поповић, М. Тимотијевић и М. Ристовић, *Истџорија џриваџноџ живоџа у Срџа: од средњеџ века до савременоџ доба*, Београд: Сlio.
- ФЛУСЕР 2013: V. Flusser, *Natural:Mind*, Minneapolis: Univocal Publishing.
- ФУКО 2015: М. Фуко, *Истџорија сексуалности 1. Воља за знањем*, Лозница: Карпос.

UROŠ Z. ĐURKOVIĆ

SOME ASPECTS OF THE EDUCATIONAL DIMENSION OF LOVE IN THE WORKS OF ATANASIJE STOJKOVIĆ

SUMMARY

The article examines the presence and significance of love as a motif in the works of Atanasije Stojković, using representative examples from his literary output. After positioning Stojković within the broader context of the Enlightenment and associating him with Sentimentalism, the paper shifts its interpretative focus to his works *Kandor*, *Physics* (Fisika), and *Aristides and Natalia* (Aristid i Natalija). In addition to demonstrating that the educational dimension of love is predominant in all these works, the paper highlights the prominent role of imagination of nature in Stojković's writings. Finally, it provides a concise overview of the various forms of love in his oeuvre, addressing its theological, social, and didactic dimensions.

Keywords: Atanasije Stojković, Enlightenment, Sentimentalism, *Kandor*, *Physics* (Fisika), *Aristides and Natalia* (Aristid i Natalija), nature, erotology, education.